

ОБЪ

УЧАСТІИ И ЗНАЧЕНІИ КІЕВА ВЪ ОБЩЕЙ ЖИЗНИ РОССІИ.

РѢЧЬ,

въ Торжественномъ Собраніи ИМПЕРАТОРСКАГО Университета Св. Владиміра, бывшемъ по случаю раздачи медалей студентамъ,

въ присутствіи

Господина Министра Народнаго Просвѣщенія,

2 Октября, 1837 года,

произнесенная

Профессоромъ Русской Словесности

МИХАИЛОМЪ МАКСИМОВИЧЕМЪ.

КІЕВЪ.

Въ Университетской Типографіи

1837.

И рече (Андрей) къ сущимъ съ нимъ ученикомъ: „видите ли горы сія? яко на сихъ горахъ возсіяетъ благодать Божья, имать градъ великъ быти, и церкви многи Богъ въздвигнути имать!" Вышедъ на горы сія, благослови я, постави крестъ....

Несторъ.

По опредѣленію Университетскаго Совѣта, печатать позволяется. Кіевъ, 29 Сентября, 1837 года.

Ректоръ Университета *Константинъ Неволинъ.*

ОБЪ

УЧАСТІИ И ЗНАЧЕНІИ КІЕВА

ВЪ ОБЩЕЙ ЖИЗНИ РОССІИ.

Среди множества городовъ обширной Русской Имперіи—Кіевъ, Москва и Петербургъ возвышаются какъ три великіе памятника трехъ великихъ періодовъ Русской жизни. Это три средоточія, изъ которыхъ Русская жизнь, въ свое древнее, среднее и новое время, развивалась особенно, но всегда съ одинакою, могучею и широкою силою; три исполинскія ступени, по коимъ Россія, съ помощію Божіею, взошла на настоящую высоту своего величія.

Три города сіи, бывъ Стольными городами нашего Отечества, служили ему источниками тѣхъ великихъ, незыблемыхъ началъ, изъ которыхъ постепенно слагалась одна общая, цѣлая жизнь его. И если представитель нашей древней Исторіи есть Св. Равноапостольный Князь Владиміръ, *Просвѣтитель* Россіи,—если въ среднія времена народъ Русскій возвеличилъ Іоанна III-го *Собирателемъ Отечества,* а новая жизнь Россіи раскрывала собою мысль *Преобразователя* своего—Великаго Петра: то можно сказать, что Кіевъ есть памятникъ Русскаго Православія, Москва—памятникъ Русской народной самобытности, а Петербургъ — Русскаго Самодержавія.

Петербургъ, составляя нынѣ Престолъ Русскаго Самодержавія, есть и представитель той гражданственности и просвѣщенія, коими Россія со времени Великаго Петра уравнивалась съ просвѣщеннымъ Западомъ и содѣлалась Имперіею Европейскою.

Но Москва не перестала отъ того быть средоточіемъ той собственно-Русской народности и самобытности, которыя она воспитала въ средній періодъ жизни для Царства Московскаго, и на которыхъ утверждалось въ ней Самодержавіе всея России, со временъ Великаго Іоанна.

А Кіевъ и понынѣ есть главное мѣсто Русской Святыни, и для цѣлой Россіи не утратилъ того Церковнаго величія, которое составило первую основу всего величія Русскаго, изъ котораго развилась, которымъ спаслась и утвердилась народная самобытность Руси Православной.—

Въ Кіевъ не спѣшитъ Россія съ своими гражданскими цѣлями, и не движется она здѣсь тѣмъ непрестаннымъ движеніемъ, съ которымъ она въ Петровомъ градѣ такъ быстро, непрестанно стремится и дѣломъ и мыслію къ будущему своему величію, вслѣдъ за Державнымъ Исполиномъ-Всадникомъ.

Въ Кіевѣ Русское сердце не порадуется тѣмъ полнымъ біеніемъ своенародной жизни, которая въ настоящей полнотѣ своей разливается въ Москвѣ бѣлокаменной: и въ великомъ Кремлѣ ея—среди священныхъ Соборовъ, у подножія Ивана Великаго, у Краснаго Крыльца и Грановитой Палаты,—и на Красной площади—близь Минина и Пожарскаго, въ шумныхъ рядахъ—куда стекается и гдѣ кипитъ Русская промышленность и Руское довольство во всей народной, яркой пестротѣ своей.

И рѣдко здѣсь Рускому, и то на краткій срокъ, достается счастіе видѣть Вѣнценосца своего, и при величественномъ видѣ Его, при Его державномъ словѣ, со всею живостью ощутить въ своемъ сердцѣ настоящее, незыблемое могущество и будущее величіе Великой Россіи.

Но за то, никуда кромѣ Кіева не притекаетъ Россія отъ Востока и Запада, отъ Сѣвера и Полудня своего, для молитвы и святыхъ воспоминаній. Цѣлыя тысячи Рускихъ, отложивъ житейское попеченіе, идутъ набожно поклониться первымъ Рускимъ Праведникамъ—Святымъ Угодникамъ Печерскимъ и Святой главѣ Равноапостольнаго Просвѣтителя Россіи; идутъ побывать на тѣхъ *святыхъ мѣстахъ*, откуда идетъ Русская Земля,—у той величественной рѣки, гдѣ приняла она Святое Крещеніе—на тѣхъ горахъ и удольяхъ, гдѣ раскрывалась богатырская юность ея, и гдѣ древняя жизнь Руси оставила намъ нетлѣнныя мощи первыхъ поборниковъ нашего Православія, да живое слово преданія—въ завѣтъ будущаго своего величія.... И нигдѣ такъ живо не чувствуешь древняго величія Руси, какъ въ Кіевѣ, глядя на его святые храмы и высоты прекрасныя.—

Источникъ нашей древней жизни, Кіевъ есть и главное мѣсто живѣйшихъ объ ней воспоминаній, главный хранитель нашего прошедшаго.—

Да позволено же мнѣ будетъ—Торжественному Собранію сему въ новомъ храмѣ Наукъ посвятить воспоминанія и мысли мои объ участіи и значеніи Кіева въ общей жизни Россіи.

Не дивное ли самое начало Кіева?...

По преданію Церкви, освященному тысячелѣтнимъ вѣрованіемъ Рускихъ и согласному съ свидѣтельствомъ историческимъ о проповѣданіи Андрея Первозваннаго въ странахъ Днѣпровскихъ, — Святый Апостолъ благословилъ горы Кіевскія, и водрузилъ Крестъ, и предрекъ: „яко на сихъ горахъ возсіяетъ благодать Божія,—имать градъ великъ быть, и церкви многи Богъ воздвигнути имать.“

И такъ, первымъ началомъ Кіева былъ Крестъ Первозваннаго Апостола, въ первый вѣкъ Христіанства; а его благословеніе горамъ было вѣрнымъ залогомъ священнаго величія сей матери городовъ Русскихъ.—

И создался городъ Кіевъ, въ неизвѣстное для Исторіи время, Княземъ Словенъ Днѣпровскихъ. Но исполнить Пророчество Апостола суждено было Руссамъ.

Чрезъ восемь вѣковъ, Варяжскій Князь Рюрикъ идетъ на княженіе къ Словенамъ Новгородскимъ; въ числѣ дружины своей ведетъ онъ Русь отъ Балтійскаго моря; а въ Царьградѣ, въ тоже время, готовится уже Словенскій переводъ Священныхъ Книгъ, въ которомъ Руссамъ суждено было найти источникъ всего просвѣщенія своего — и Вѣры, и грамоты, и языка величаваго, и котораго дальнѣйшее распространеніе и усовершеніе предоставлено было Россіи. Черезъ два года, съ Оскольдомъ и Диромъ Русь переходитъ изъ Новагорода къ Словенамъ Днѣпровскимъ, водворяется въ Кіевѣ, со славою утверждаетъ здѣсь свое имя, и здѣсь полагается начало Русской Земли (*).— Черезъ два года, эти Русскіе Князья Кіева, по обычаю Варяжскому, идутъ съ Русью въ Царьградъ за добычею, и возвращаются въ Кіевъ съ безцѣннымъ сокровищемъ Вѣры Христовой, дарованной имъ грознымъ и вмѣстѣ благотворнымъ дѣйствіемъ Святой Богоматери, Покровительницы Кіева; и отъ Патріарховъ Цареградскихъ они принимаютъ уже себѣ Священнослужителей, и знаменитый Первосвященникъ Восточной Церкви хвалится обращеніемъ Руси. . . .

Вотъ зарожденіе Русской Земли въ Кіевѣ, съ самаго начала своего уже Христіанской; и могила перваго Русскаго Князя въ Кіевѣ—была страдальческая Могила Христіанина (Могила Оскольдова)!

Вѣщій Олегъ, сдѣлавшись Русскимъ Княземъ, усвояетъ Кіеву владѣнія Рюрика, водворяетъ его Княжескій родъ на Кіевскомъ Престолѣ, нарекаетъ Кіевъ *Матерью Русскихъ городовъ,* и новыми завоеваніями распространяетъ Русскую Землю, возвеличиваетъ ея имя.

(*) Что Русская земля началась и распространилась *изъ Кіева* и что Руссы были Варяги или Норманны племени *Словенскаго,* а не Скандинавскаго и не Финскаго, о томъ мои изслѣдованія и мысли изложилъ я въ особомъ сочиненіи: *Откуда идетъ Русская Земля,* Кіевъ, 1837.

Быстро потомъ прибываетъ Русская сила и далеко расширяетъ предѣлы свои Русская Земля, при Князьяхъ своихъ Святославѣ и Владимірѣ. Во сто лѣтъ Юговостокъ Европы былъ уже подъ сильною рукою Русскаго Князя. Своимъ именемъ воинственные Руссы уже положили неизгладимую печать первоначальнаго единства на Восточныхъ Словенъ, а своею отвагою побѣдоносною они возбудили въ нихъ ратный духъ и обновили ихъ жизнь.

Но между тѣмъ какъ росла такъ быстро сила Руси изъ Стольнаго Кіева и на стѣнахъ Царяграда оставался щитъ Олега, на благословенныхъ горахъ Кіевскихъ утверждался щитъ Вѣры Православной. Игорь опустошаетъ Азіатскіе берега Чернаго моря; воинственный Святославъ воюетъ Козарію, Тмуторокань, подножіе Кавказа и Болгарію Дунайскую; а мудрая Ольга пріемлетъ крещеніе въ Царьгородѣ, учитъ крещенію въ Кіевѣ, и на Русскомъ небосклонѣ является предтекущая Христіанству нашему, какъ денница предъ солнцемъ и какъ заря предъ свѣтомъ.

И этотъ свѣтъ настаетъ скоро—съ нашимъ *Солнцемъ-Владиміромъ*. Съ нимъ возсіяла благодать Божія на горахъ Кіевскихъ, озарила ею Русскую Землю, и Стольный Кіевъ вскорѣ возвеличился дивнымъ благолѣпіемъ Храмовъ Божіихъ и содѣлался источникомъ новой, внутренней жизни для Руси.—

Самое цвѣтущее и славное состояніе Кіева было отъ Св. Владиміра I-го до кончины Владиміра II-го Мономаха.

Въ эти великія времена Русской жизни, въ Кіевѣ процвѣло наше Православіе и совершило собою внутреннее преобразованіе Русскаго духа, и положило начало внутренняго единства Руси, первое начало ея грядущаго величія. Совершающееся въ немъ преобразованіе духа и жизни Русской Кіевъ распространялъ и на другія части Россіи—на Новгородъ и Полотскъ, на Суздаль и Галичь; всѣ они созидались по его образцу; для всѣхъ ихъ Кіевъ былъ разсадникомъ и Вѣры, и законовъ, и грамоты, и языка книжнаго; отъ него заимствовали они и Князей своихъ и служителей Церкви; отъ него восприняли они и кровь, и имя, и духъ Русскій.—

ней галереѣ, гдѣ помѣщаются конторы банка (временно), газетная комната, ресторація и т. п. Ровно въ часъ открывается собраніе: всѣ сходятъ съ галерей, и наполняютъ огромную залу, вмѣщающую до четырехъ тысячъ человѣкъ. И она уже оказывается тѣсною. Любопытно смотрѣть на нее сверху: тысячи людей, въ шляпахъ, кишатъ въ ней, какъ мухи; словъ не слыхать, но громкій гулъ поднимается къ галереѣ, какъ шумъ волнующагося моря. Съ одной стороны утверждены въ стѣнѣ часы; съ другой кругъ, съ означеніемъ странъ свѣта, какъ въ компасѣ; стрѣлка, приводимая въ движеніе внѣшнимъ флюгеромъ, указываетъ вѣтеръ. Купцы, по этому указанію, расчитываютъ приходъ кораблей. У многихъ изъ знакомыхъ мнѣ купцовъ спрашивалъ я: каково идутъ дѣла? Всѣ, какъ и всегда, отвѣчали мнѣ: очень плохо (flau)! Этотъ отвѣтъ слышу я лѣтъ сорокъ и отъ купцевъ, и отъ сельскихъ хозяевъ. Плохо, бѣдно до крайности, а богатства растутъ, роскошь усиливается. Если бъ справедливы были слова этихъ господъ, *свѣтъ* давно пошелъ бы *по міру*. Нынѣ жалуются на непомѣрную дешевизну колоніяльныхъ товаровъ: кофе, сахаръ, индиго продаются не по чемъ. Купцы говорятъ, что эта пагубная въ торговлѣ дешевизна нанесла Гамбургу болѣе вреда, нежели прошлогодній пожаръ.

Съ биржи повезъ меня почтенный Гейне въ зданіе больницы, сооруженной имъ въ память умершей лѣтъ за семь предъ симъ жены его. Великолѣпное зданіе, возведенное красиво и прочно, со всѣми удобствами и потребностями благоустроенной больницы, уже кончено. Чрезъ два мѣсяца будетъ она открыта на сто человѣкъ бѣдныхъ Евреевъ обоего пола. Въ верхнемъ ярусѣ устроена молельня. Три врача, всѣ попечители, смотрители и

далъ развиваться ей самостоятельно и созрѣвать постепенно по участкамъ неустроеннаго міра?

И вотъ, Русская Земля дробится на Удѣлы между сынами Владиміра; Кіевъ разсѣваетъ въ нихъ свою новую жизнь, свою Русскую силу: и въ каждомъ изъ нихъ ростетъ она самостоятельно; и съ Княжескою кровью Владиміра разливается и напечатлѣвается повсюду одна Вѣра, а съ нею и одинъ языкъ, одинакій образъ мысли и жизни. Князья междоусобствуютъ, страсти кипятъ: но среди этой внѣшней борьбы Удѣльныхъ Князей происходитъ въ народѣ и внутренняя борьба одной новой жизни съ прежнимъ ея разнообразіемъ. Эта борьба полагаетъ печать живаго единства внутренняго, которое возрастало въ Русскомъ народѣ по мѣрѣ того, какъ внѣшнее единство древней Руси распадалось.—Потому-то въ періодъ Удѣловъ, не смотря на междоусобія Князей, въ Русской Землѣ утвердилось Православіе, созидались новые города, великолѣпные Храмы Божіи и святыя обители; были великіе дѣятели на поприщѣ Вѣры и общественнаго блага; были славные писатели и пѣснотворцы,—и вообще древняя Русь ознаменовала себя самыми счастливыми начатками просвѣщенія, какими и Западъ современный не во всемъ похвалиться можетъ. Не во времена ли перваго разновластія и въ самомъ Кіевѣ создалась Святая Лавра, и процвѣлъ сей великій вертоградъ духовнаго просвѣщенія древней Руси,—и великій создатель его, преемникъ Антонія, Преподобный Ѳеодосій, явилъ себя величайшимъ поборникомъ Православія, и просвѣщенія, и мира общественнаго? . . .

Періодъ Удѣловъ Россіи былъ вѣкомъ рыцарства ея, въ которомъ столько же было мрачнаго и кроваваго, сколько свѣтлаго и живоноснаго. Любовь къ Русской Землѣ и ея славѣ сильно развилась въ эти первые вѣка нашего Христіанства; ратный духъ усилился враждою на поганыхъ и возвысился понятіемъ чести. „Искать себѣ чести а Князю славы“ было девизомъ Русскаго Воина. „Лучше быть изрублену, чѣмъ быть полонену“ — взывали Удѣльные Князья къ своимъ дружинамъ,—„брань славна лучше мира студна“—говорили самые Иноки-лѣтописатели.

И вотъ уже Кіевъ, разсѣявъ Русскую силу свою по всѣмъ участкамъ Русской Земли, между потомками своего Великаго Князя, самъ остался только съ именемъ *Великаго*. Но это имя звучитъ прадѣдовскою славою для Русскихъ; но *Золотой* Престолъ Кіевскій неодолимо влечетъ къ себѣ Русскихъ Князей, и за общее для нихъ его имя, они жертвуютъ часто своимъ удѣльнымъ, вѣрнымъ достояніемъ.

Но вотъ, уже и имени Великаго Княжества лишается Кіевъ: въ Сѣверовосточной Руси оно усвоено Суздалю, на Югозападѣ Русскомъ—Галичу. Но и тогда Кіевъ былъ великъ для народа своимъ величіемъ Церковнымъ; и одинъ онъ еще хранилъ единство преобразованной имъ Руси и былъ средоточіемъ обширнаго ея круга: это единство было Церковное, единство Православія, коего онъ былъ главою и по власти своего Митрополита *всея Руси*. То была послѣдняя власть древняго Кіева надъ Русью, съ которою оставался онъ и тогда, когда мірскую власть его давно уже подѣлили между собою потомки Владиміра. То единство Руси было первое, которое не рушилось и тогда, какъ съ нашествіемъ Татаръ все на Руси пришло въ смѣшеніе, и Русскіе Князья падали предъ несмѣтною силою Ханскою. Тогда пало и Церковное великолѣпіе древняго Кіева, и онъ изъ багряницы облекся во вретище.—

Внукъ Чингисхановъ Мангу, посланный Батыемъ осмотрѣть Кіевъ, былъ пораженъ, увидѣвъ изъ за Днѣпра великолѣпіе, которымъ сіяли высоты его, и предложилъ ему покориться Батыю. Но Князь Михаилъ съ презрѣніемъ отвергъ гордыню сильнаго, побилъ пословъ Татарскихъ и ударился въ Венгрію. Кіевляне съ Бояриномъ Димитріемъ отчаянно защищались, когда нагрянули черныя тучи Батыевы; съ бою выдали они Кіевъ, и великій городъ разрушенъ былъ до основанія, и храбрые Русичи погибли съ своимъ Митрополитомъ подъ саблями поганыхъ (1240).

Отъ Стольнаго Кіева остались въ обгорѣлыхъ стѣнахъ Софійскаго Собора гробница Ярослава, развалины Золотыхъ Вратъ его, да Сѣверный придѣлъ Десятинной Церкви надъ священными останками своего великаго Строителя. Отъ Святой Обители Печерской, дивнымъ великолѣпіемъ украшенной, уцѣлѣли одни пе-

тлѣнные останки Русскихъ Праведниковъ, да малый придѣлъ церкви, куда на протяжный звонъ благовѣста, сходились къ церковному служенію благочестивые иноки, укрывшіеся въ окружныхъ лѣсахъ и вертепахъ.

Вотъ что осталось въ Великомъ Кіевѣ отъ древней жизни его! И когда Михаилъ, напрасно искавшій помощи у Князей, воротился изъ Венгріи; тогда престоломъ ему былъ Днѣпровскій островъ передъ развалинами Кіева, и онъ принялъ мученическій вѣнецъ въ Ордѣ, спасая уже только Православіе души своей. „*Христіанинъ есмь*" было послѣднее слово послѣдняго Князя Кіевскаго и Черниговскаго. Въ этомъ словѣ заключается все значеніе древняго Кіева въ общей жизни Россіи....

Тяжкая мгла Татарскаго ига налегла на Русскую Землю. Но свѣтъ и во тмѣ свѣтитъ!

Свѣтильникомъ Руси былъ новопоставленный въ Никеѣ (1250) Митрополитъ Кіевскій Кириллъ. Найдя Кіевъ въ развалинахъ, онъ перенесъ катедру свою во Владиміръ, въ Великокняжескую столицу Сѣверовосточной Руси. Съ его прибытіемъ туда, повѣялъ новый духъ жизни въ падшемъ Отечествѣ нашемъ. Примиряя и напутствуя Князей, возобновляя и умножая церкви, исправляя церковные уставы и духовенство, сей великій Пастырь всея Руси ревновалъ о возстановленіи и утвержденіи въ народѣ Православія въ его апостольской чистотѣ, которая (по словамъ его) у насъ омрачена была облакомъ мудрости Еллинскаго языка, и въ падшей Греціи, завладѣнной Римомъ, была возмущена чрезвычайно, особенно въ то время.

Живымъ обновленіемъ Православія въ жизни народа, онъ положилъ твердое начало обновленія народной жизни, и у самихъ Татаръ снискалъ уваженіе къ нашей Вѣрѣ и духовенству нашему, и учредилъ особую Епископію въ столицѣ преемника Батыева.

Россія несчастливая тяготѣвшимъ надъ ней игомъ и раздорами своихъ Удѣльныхъ Князей, счастлива была служителями Церкви

своей, которые были посланниками самаго Неба ко благу Отечества. Своимъ дѣятельнымъ Православіемъ они обновили и утвердили народность Русскую и привели ее къ самобытности. Не святые ли Митрополиты Петръ и Алексій были защитниками Руси въ Ордѣ? Не Алексій ли, бывъ главнымъ дѣятелемъ Руси, удержалъ Великое Княжество за Димитріемъ и уготовилъ ему битву съ Татарами? Не святый ли Сергій Чудотворецъ благословилъ Димитрія Донскаго на первую побѣду надъ Татарами, вооруживъ его *нетлѣннымъ оружіемъ* Креста и двумя иноками-оруженосцами? Не Вассіанъ ли силою своего слова подвигъ Іоанна на роковую битву съ Татарами, которою рѣшена была самобытность Великой Россіи? . . .

Быть сердцемъ Великой Россіи, средоточіемъ ея новаго бытія и величія, Провидѣніе судило Москвѣ.

Величіе Москвы создалось на краеугольномъ камнѣ Православія. Съ самаго начала своего Великокняжества, она стала Митрополіей Всероссійской Церкви и наслѣдовала отъ Кіева ту Церковную власть, по которой принадлежали ей всѣ разрозненныя части древняго Русскаго міра, по которой она съ самаго начала своего уже была средоточіемъ духовнаго единства всея Руси.

Мірскую власть свою Москва стяжала постепенно, и уже не одною силою отваги, какъ древній Кіевъ, но и силою мысли. Медленно собирала она раздробленную и подавленную Русь: но за то прочное и стройное дала ей единство, на незыблемомъ основаніи единства духовнаго.

Москва, содѣлавшись Великимъ Княжествомъ, собственною силою освободилась изъ подъ ига Татарскаго; отдѣльное слабое бытіе Сѣверовосточныхъ Княжествъ постепенно соединила она въ одно самобытное, сильное *Русское Царство,* и удѣльную власть Князей слила въ одну власть *Царя.* Такимъ образомъ утвердилась въ ней народная самобытность, а вмѣстѣ съ самобытностію и Единодержавіе Великой Руси.

тилъ перваго здѣшняго епископа Вигона, учредителя первой школы въ Оснабрюкѣ (Carolinum). Старинные валы города осыпались и усажены аллеями. Уцѣлѣли немногія башни: въ одной изъ нихъ, говорятъ, содержались встарину знаменитые плѣнники, Графы Липпе и Текленбургъ. Послѣдній изъ нихъ выкупился изъ плѣна тремя сипими гончими собаками, тремя розанами безъ шиповъ и четверикомъ рѣдкихъ монетъ. Достойна замѣчанія зала въ городовой ратушѣ, гдѣ заключенъ былъ Вестфальскій Миръ. Комната небольшая, съ выпуклыми на потолкѣ изображеніями. Члены конгреса сидѣли за широкимъ простымъ деревяннымъ столомъ, на деревянныхъ же скамьяхъ съ высокими спинками. Все это выкрашено свѣтлосѣрою краскою, все просто, неуклюже, неудобно. По стѣнамъ висятъ портреты тогдашнихъ государей и ихъ министровъ. Въ другой комнатѣ показываютъ серебряные, вызолоченные кубки, употреблявшіеся полномочными. Три года толковали и спорили (здѣсь и въ Мюнстерѣ), и наконецъ заключили миръ, утвердившій раздѣльность, а съ нею и безсиліе Германіи, уступившій прекрасныя ея области Швеціи и Франціи, которая съ тѣхъ поръ, всею хитростью своей политики и всею тяжестью военной силы, легла на раздробленную Германію. Соборъ здѣшній построенъ въ Средніе Вѣки, и заключаетъ въ себѣ разныя рѣдкости; между прочимъ показываютъ въ немъ тростъ Карла Великаго. Удивительно, какъ она уцѣлѣла при пожарѣ 1100 года. Но достопамятности германскія, какъ вещи казенныя, въ водѣ не тонутъ, въ огнѣ не горятъ. Это напоминаетъ анекдотъ объ одномъ нѣмецкомъ комендантѣ въ не-нѣмецкомъ городѣ. Передъ какимъ-то общественнымъ зданіемъ стояли неудалые алебастровые львы, которые въ простонародьѣ слыли собаками. Одна-

ки святой старины своей. Въ Литвѣ, большую часть коей составляли Рускіе, также господствовала Восточная Вѣра и языкъ Русскій. Литовскіе Князья у Болгарскаго Патріарха испрашивали себѣ особыхъ Митрополитовъ; но Кіевляне не принимали ихъ, и Кіевъ съ Галичемъ не отдѣлялся отъ Митрополіи Московской.—

Князь Ягайло, принявъ съ рукою Ядвиги и корону Польши, некрещеныхъ еще Литовцевъ обратилъ въ Латинскую Вѣру, требовалъ обращенія въ нее и отъ Литовскихъ Руссовъ, и хотѣлъ соединить Литовское Княжество съ Польшею. Но Литовскіе Руссы своимъ Княземъ признали воинственнаго Витовта, и онъ — стѣсняя Москву, воюя Татаръ, овладѣлъ большею частію древней Руси и увеличилъ ею Литовское Княжество; а для большей самобытности его и отдѣльности отъ Москвы, онъ заставилъ Западно-Русскихъ Епископовъ посвятить особаго Митрополита Кіевскаго.

Такимъ образомъ произошло первое раздѣленіе Всероссійской Митрополіи. Кіевъ становится средоточіемъ духовнаго единства для всей Западной Руси. Послѣдній Великокняжескій Намѣстникъ Кіева, благочестивый Кн. Симеонъ обновилъ уже Святую Лавру (1470). Но съ смертію его кончилось и Княжество Кіева: Казиміръ, подобно Ягайлу, принявшій корону Польскую, Кіевское Княжество обратилъ въ *воеводство* (1471), въ то время, какъ Москва становилась на степень самобытнаго Царства. Въ замѣнъ Княжества Казиміръ утвердилъ окончательно отдѣльность Кіевской Митрополіи отъ Московской; но Митрополиты Кіевскіе жили въ Литвѣ; Кіевскіе воеводы были Католики; Латинская Вѣра постепенно усиливалась въ Западной Руси, и Православіе лишалось своихъ правъ, по мѣрѣ сближенія Литовскаго Княжества съ Польшею, которое и довершилось при Сигизмундѣ Августѣ (1569). Кромѣ того, едва обновленный Кіевъ опять разграбленъ былъ Менгли-гиреемъ (1482) и съ той поры Малороссія вновь была опустошаема набѣгами Крымскихъ Татаръ, въ продолженіе нѣсколькихъ десятилѣтій.—

Но въ это тяжкое время на защиту Кіева и Украины является Козачество.

Уже давно Южные Руссы образовали воинское братство на островахъ Днѣпровскихъ въ Запорожьи, гдѣ положилъ свою голову воинственный Святославъ, вѣщавшій нѣкогда къ дружинѣ своей: „не посрамимъ Земли Русскія, но ляжемъ костьми, мертвые бо срама не имамъ!“

Не снося чуждаго ига, дыша славою предковъ, они роились въ темныхъ лѣсахъ и привольныхъ степяхъ Днѣпровскихъ. Тамъ широко развивалася ихъ буйная воля и отвага воинская. Но главнымъ условіемъ Козацкаго братства была Вѣра Православная и старая вражда на поганыхъ. И грозны были для Татаръ и Турковъ Козацкіе набѣги и на сушѣ и по Черному морю, которое знакомо было сынамъ Южной Руси уже издревле, со временъ Оскольда и Олега. Запорожцы порывались пристать къ Москвѣ, и обращались къ Іоанну III-му; но тогда не была еще пора ихъ соединенія и Запорожье было далеко отъ тогдашнихъ предѣловъ Великой Руси.

Набѣги Татарскіе на Кіевъ усиливаютъ въ нихъ вражду на поганыхъ, и Козачество съ 16-го вѣка разростается по Украинѣ, и народность Украины обновляется. Славный Баторій видитъ всю важность Козачества и для Польши,—и даетъ ему права и воинско-гражданственное устройство въ Украинѣ, и ставитъ воеводство Кіевское при Польшѣ отдѣльнымъ отъ Княжества Литовскаго. И вотъ первый, важный шагъ Южной Руси къ самобытности народной!

А между тѣмъ росла и возвышалась Государственная самобытность и сила Великой Россіи. Православіе процвѣтало въ ея нѣдрахъ; оно осталось неприкосновеннымъ и уваженнымъ отъ Татаръ, и отвергло многократныя покушенія Рима, непокидавшаго своихъ намѣреній привлечь Россію подъ власть Папскую. Сильно уже потрясена была эта власть Реформаціей и въ самой Польшѣ; но тѣмъ съ большимъ усиліемъ домогалась она присоединить къ себѣ Россію. Главными орудіями сей мысли стали Езуиты; они усилились въ Польшѣ и завладѣли ея политикою. Езуитъ Антоній, оказавъ услуги Іоанну Грозному, просилъ за то публичнаго

пренія о Вѣрѣ. Здравымъ разумомъ Московскаго Царя была опровержена хитрость ума Езуита, который послѣ того устремилъ уже свои виды на Кіевъ. Православная Церковь Великой Россіи осталась непоколебимою; и при набожномъ Ѳеодорѣ, послѣднемъ потомкѣ Святаго Владиміра на Престолѣ Московскомъ, достигла полной самобытности установленіемъ Московскаго Патріаршаго Престола (1589).—

Тогда усилія Езуитовъ обратились на Западную Русь, и средствомъ присоединенія оной подъ власть Папскую была *Унія*. Для привлеченія къ ней истощены были всѣ мѣры—къ соблазну слабыхъ, къ ожесточенію твердыхъ. Тутъ не было уже и тѣни той вѣротерпимости, которою отличалась всегда Россія,—и Сигизмундъ III обезславилъ себя слѣпымъ довѣріемъ и покровительствомъ Езуитству и открытымъ гоненіемъ на Христіанъ, непризнававшихъ надъ собою власти Папской. Обращеніе въ Унію сопряжено было съ ужаснымъ насиліемъ. Уніатамъ были предоставлены всѣ мірскія и общественныя выгоды и все покровительство; а Православные были поражены въ самыхъ святыхъ своихъ отношеніяхъ (**). И въ сію-то печальную годину искушенія, когда Унія производила раздѣленіе между Православными Западной Руси и овладѣвала ими въ Литвѣ, — пробудившійся Кіевъ является великимъ поборникомъ Православія и опять становится средоточіемъ народной дѣятельности Украины и источникомъ духовнаго просвѣщенія Россіи.—

Воевода Кіевскій, знаменитый Князь Острожскій Константинъ, потомокъ Великаго Владиміра, былъ величайшимъ ревнителемъ Православія и распространителемъ просвѣщенія въ Южной Россіи. Ему первому обязана она учрежденіемъ училищъ и книгопечатанія; ему обязаны всѣ Православные за первопечатное изданіе полной Библіи Словенской: и онъ первый возсталъ на Сеймѣ противъ Уніи и писалъ краснорѣчивыя *окружныя увѣщанія* къ Литовскимъ и Волынскимъ Церквамъ о пребываніи неотлучно въ Православіи.

(**) Подробно о томъ изложено въ сочиненіи Бантыша-Каменскаго: *Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ Уніи*. Москва, 1805.—

Съ другой стороны за свою Вѣру ополчилось на Унію—Козачество. Заслуги Польшѣ сего народнаго рыцарства умѣлъ цѣнить Баторій и забылъ Сигизмундъ, отнялъ права заслуженныя у Баторія Козаками, объявилъ ихъ еретиками (схизматиками) и ужасная казнь постигла ихъ храбраго вождя Наливайка за возстаніе.

Новый Запорожскій Гетманъ Петръ Конашевичъ-Сагайдачный новыми подвигами для Польши укрощаетъ на время угнетенія на Украинѣ,—и упрашиваетъ Цареградскаго Патріарха постановить Православнаго Митрополита въ Кіевѣ, (ибо со времени Уніи, Православная Паства Западной Руси 25 лѣтъ сиротѣла безъ Пастыря). Ревнуя о Православіи, Сагайдачный оставляетъ Гетманскую булаву и братство Козацкое, постригается въ Братство Кіевское, всѣмъ достояніемъ своимъ жертвуетъ въ пользу монастыря и училища, и пишетъ *драгоцѣнное* сочиненіе противъ Уніи.

Кіевское Братство, между тѣмъ, становится разсадникомъ духовнаго просвѣщенія: воспитанниками его Богоявленской Школы наполняется Козачество.

Стараніями Плетенецкаго обновляется Св. Лавра, возвращаетъ свои права, начинаетъ книгопечатаніе, и Духовенство Кіевское, вооружась Богословіемъ, опровергаетъ своими сочиненіями печатныя клеветы Езуитовъ на Православіе, и словомъ проповѣди своей распространяетъ оное въ народѣ.

Въ Печерскую Лавру является сынъ Молдавскаго Князя, обучавшійся въ Парижѣ и съ честью служившій въ Польской военной службѣ; на 28 году своей жизни онъ постригается въ Лаврскіе монахи, и скоро становится Архимандритомъ и Митрополитомъ Кіевскимъ. Это былъ Петръ Могила, величайшій дѣятель на защиту Православія и распространеніе духовнаго просвѣщенія. Отобравъ Софійскій Соборъ у Уніатовъ, онъ возстановляетъ въ немъ Митрополичью катедру; обновляетъ Десятинную Церковь и изъ подъ развалинъ ея переноситъ въ Лавру Святую Главу. Просвѣтителя Россіи; возстановляетъ и умножаетъ церкви; а для исправле-

нія церковныхъ правилъ, догматовъ и книгъ, намѣренно порченныхъ Уніатами, онъ открываетъ Кіевскій Соборъ (1640). Въ числѣ многихъ сочиненій своихъ онъ составляетъ *Православное Исповѣданіе Вѣры,* которое понынѣ служитъ главною книгою вѣроученія и имѣетъ достоинство вселенское; (ибо, одобренное всѣми Патріархами Восточной Церкви, оно распространилось по Востоку и по Европѣ, въ переводахъ на Греческій, Латинскій и Нѣмецкій языки). Сверхъ того сей *Старшій братъ и защитникъ Кіево-братской Школы* обогатилъ ее средствами, возвысилъ ее на степень Академіи и въ завѣщаніи своемъ назвалъ *единственнымъ своимъ залогомъ.*

Козачество съ своей стороны, при новыхъ насиліяхъ Православію, продолжало изъ Запорожья свои Крестовые походы за Восточную Церковь, за Богоспасаемый градъ Кіевъ и Святую Лавру. Защита Вѣры обращается въ защиту Украины, и кровавый рядъ ихъ походовъ заключается блестящими подвигами Гетмана Хмельницкаго. Освобожденіемъ Украины возстановилъ онъ народную ея самобытность, и въ народѣ своемъ заслужилъ великое имя *Богдана*, которымъ Кіевское Духовенство привѣтствовало его первыя побѣды (1649).

Въ 1654 году великій Богданъ присоединилъ Малороссію къ Великой Россіи, коея Царь, еще прежде принявшій титулъ *Обладателя всѣхъ Сѣверныхъ странъ, Дѣдича и Отчича,* соединилъ съ Москвою Бѣлоруссію. Такимъ образомъ совершилось первоначальное сліяніе въ одну Государственную самобытность и цѣлость трехъ надолго разорванныхъ частей Руси, и Московскій Царь содѣлался *Царемъ Великой, Малой и Бѣлой Россіи.*

Но Западная Русь въ отношеніи Церковномъ подлежала еще Патріарху Цареградскому. Гетманъ Самойловичь соглашаетъ его уступить Кіевскую Митрополію Патріарху Московскому. Такимъ образомъ (1686) возстановилось и Церковное единство Православной Руси, коея полное единство утвердилъ Великій Петръ своимъ Самодержавіемъ и преобразовалъ ее въ великую Имперію.

Но еще и до соединенія съ Москвою Кіевъ доставлялъ ей средства къ просвѣщенію. Когда славный Патріархъ Никонъ предпринималъ обновленіе Православной Церкви въ Великой Россіи, не изъ Кіева ли былъ вызванъ Епифаній Славинецкій, *мужъ мудрости внѣшнія и духовныя исполненный*, который начальствовалъ надъ ученымъ братствомъ переводчиковъ, составленнымъ въ Москвѣ изъ Кіевскихъ же монаховъ; не онъ ли первый Московскую церковь огласилъ собственною, изустною проповѣдью?...

Такъ много дѣйствовалъ Кіевъ для Православія и духовнаго просвѣщенія Русскаго; такъ много принималъ онъ участія въ общей жизни Россіи и въ средній періодъ!

Когда Великій Петръ, постигавшій великое предназначеніе Россіи, насаждалъ въ ней ново-Европейское просвѣщеніе и своими преобразованіями начиналъ новый періодъ ея жизни,—не изъ Кіева ли были первые сподвижники его и ревнители Православныя Церкви нашея—Святый Димитрій Ростовскій и Стефанъ Яворскій, который былъ Блюстителемъ Патріаршаго Престола, первымъ Президентомъ Святѣйшаго Синода и своимъ *Камнемъ Вѣры* отразилъ новую грозу противу Православія? Не здѣсь ли потомъ—Побѣдитель Карла XII-го нашелъ этого краснорѣчиваго, разумнаго, многоученаго Ѳеофана, главнаго сотрудника своего, перваго своего историка и прославителя живымъ словомъ проповѣди, возбуждавшимъ въ народѣ живое сочувствіе къ великимъ дѣламъ и мыслямъ Петровымъ? Не отсюда ли были—и четвертый проповѣдникъ вѣка Петрова,—Гавріилъ Бужинскій, и духовно-глубокомысленный Іоаннъ Максимовичь, и эти славные страдальцы за Православіе—Ѳеофилактъ Лопатинскій, Архіепископъ Амвросій и Георгій Конисскій?....

Не Академія ли Кіевская была для цѣлой Россіи главнымъ разсадникомъ Просвѣщенія въ первую половину прошедшаго вѣка? Въ ней учился и отецъ новой Словесности нашей всеобъемлющій Ломоносовъ, по мысли коего, въ блистательный вѣкъ Елисаветы, учрежденъ Московскій Университетъ, содѣлавшійся главнымъ сре-

доточіемъ и главнымъ разсадникомъ народнаго просвѣщенія цѣлой Россіи.

Послѣ того Академія Кіевская служила главнымъ мѣстомъ духовнаго просвѣщенія уже собственно для Южной Россіи, и преобразованная при Благословенномъ Александрѣ (1819) не престаетъ быть полна глубиною мысли и знанія духовнаго, и процвѣтаетъ силою и красотою Христіанскаго слова.—

Столь велико было участіе Кіева и въ новой жизни Россіи! . . .

Старый Кіевъ есть памятникъ его первобытнаго, священнаго величія при Владимірѣ Равноапостольномъ и Ярославѣ *Благовластномъ.*—Святая Лавра Печерская есть Памятникъ благочестія и духовнаго просвѣщенія Россіи въ древнія времена, среди междоусобій Княжескихъ, а вмѣстѣ съ тѣмъ она есть и святая колыбель нашей Исторіи.

Духовная Академія съ Братствомъ есть памятникъ того духовнаго просвѣщенія, которымъ спасаемо было Православіе отъ притѣсненій Запада въ средній періодъ Русской жизни,—важнѣйшій памятникъ умственной жизни Кіева, въ эти бурныя и бѣдственныя для него времена.—

Кіевъ съ твердостію Христіанина перенесъ всѣ лишенія и всѣ бѣды, которыя Небо посылало ему въ испытаніе, и нашелъ опять успокоеніе и благоденствіе въ общей жизни съ Россіею. Все благолѣпіе и богатство храмовъ, которымъ нынѣ сіяютъ священныя высоты его, все его внутреннее довольство—ими обновился Кіевъ, находясь уже подъ Державою Россіи,—ими Россія возлелѣяла свою древнюю матерь и возблагодарила её за тотъ духовный свѣтъ, жизни, которымъ такъ много отъ неё озарялась.

Кіевъ воспріялъ новое бытіе изъ общаго источника благоденствія Россіи. Та полнота гражданственной жизни и просвѣщенія, коими Россія возвышалась въ новомъ періодѣ своего бытія, сообщалась и Кіеву, и онъ, возрастая постепенно въ своемъ внутрен-

номъ шелъ епископъ, поддерживаемый двумя старшинами, изъ богатѣйшихъ граждапъ. И въ Оспабрюкѣ, и здѣсь поразило меня благообразіе, можно сказать красота, католическихъ духовныхъ. И молодые и старцы, и епископы и простые священники, статны, величавы, бѣлолицы, съ правильными чертами и прекрасными глазами. Благоговѣніе ихъ, какъ казалось, было искреннее и непринужденное. — По удаленіи процессіи, вошли мы въ старинную Церковь Св. Урсулы. Вдоль всей церкви тянутся по стѣнамъ шкафы съ стеклянными дверцами, и въ нихъ видны черепы и кости одиннадцати тысячъ христіанскихъ дѣвъ, избіенныхъ, по преданію, язычниками. По стѣнамъ висятъ картины съ изображеніемъ этой легенды.

Изъ Церкви Св. Урсулы отправились мы въ знаменитый Соборъ Кёльнскій, достопамятнѣйшее готическое зданіе Германіи. Первое основаніе ему положено, въ 1248 году, епископомъ Графомъ Гохштеденомъ; постройка вскорѣ прервалась безпрерывными тогдашними смутами: по смерти послѣдняго Гогенштауфена, Германская Имперія распалась на части; возникли сотни неограниченыхъ и необузданныхъ владѣльцевъ; тысячи рыцарей, въ неприступныхъ замкахъ своихъ, сдѣлались также независимыми; возникло право сильнаго, или кулачное. Тогда было не до построекъ общими силами. Не прежде 1322 года освященъ былъ хоръ церкви, составлявшій двѣ пятыхъ зданія, и отдѣленный отъ остальной части временною стѣною. До XVIII столѣтія выстроены были еще нѣкоторыя отдѣльныя части, но не въ связи съ прежнимъ зданіемъ. Въ теченіе XVIII вѣка чинили зданіе; ломали обветшавшія части, и портили другія нелѣпыми пристройками въ такъ называемомъ новомъ италіянскомъ стилѣ. Возгорѣлась революціонная война: Французы за-

При такомъ общемъ преобразованіи и усовершеніи Русскаго воспитанія и просвѣщенія, благостію царя нашего учрежденъ новый Русскій Университетъ въ Кіевѣ „въ память Великаго Просвѣтителя Россіи“—и уже воздвигается величественное зданіе для сего храма Наукъ, какъ новый памятникъ обновленной жизни Кіева и той страны, коея средоточіемъ былъ онъ и въ древнее и въ среднее время,—какъ новый и великій знакъ любви царя къ своему народу. Да будетъ же онъ и новымъ алтаремъ народной благодарности къ благотворнымъ Его попеченіямъ!

И чье сердце не исполнится сего священнаго чувства, при видѣ всѣхъ щедротъ, всѣхъ попеченій Правительства о нашемъ благѣ,—при мысли о томъ благѣ общественномъ и частномъ, какое съ этимъ храмомъ просвѣщенія даруется всему краю Россіи?

Сколь благотворны мѣры Правительства къ обновленію и возвышенію здѣсь общественнаго воспитанія, и какъ онѣ соотвѣтственны современнымъ и мѣстнымъ — истиннымъ потребностямъ края, о томъ свидѣтельствуетъ уже самая быстрота, съ какою размножаются и наполняются учебныя заведенія въ здѣшнемъ краю, со времени открытія въ Кіевѣ Учебнаго Округа и Университета.

И намъ суждено быть первыми дѣлателями въ этомъ храмѣ Наукъ. . . .

Мысль о важномъ призваніи нашемъ внушаетъ намъ живое, единодушное стремленіе къ неуклонному и полному исполненію нашего долга, а вмѣстѣ съ тѣмъ и сладкія надежды, что труды наши на просвѣщеніе сего юношества будутъ полезны для него, а чрезъ него и для нашего Отечества.—

Да! на ваше просвѣщеніе, любезные юноши, обращены всѣ труды наши;—для вашего блага всѣ попеченія и столь великія благодѣянія Правительства;—на вашемъ благѣ основаны надежды вашихъ семействъ;—съ вашими успѣхами сопряжено дальнѣйшее благоденствіе и просвѣщеніе цѣлаго края . . .

НАПУТАК

ЗА ОПИСИВАЊЕ ПРАВНИЈЕХ ОБИЧАЈА, КОЈИ ЖИВУ У НАРОДУ.

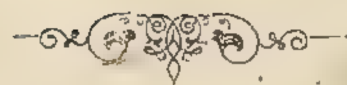
саставио

Др. В. Богишић,

прави члан југослов. академије, кореси. члан српскога ученог друштва и т. д.

Друго издање поправљено и помножено.

(Трошком југослов. академије.)

У БЕЧУ,
У Штампарији Л. Соммера.
1867.

Пошто најприје у „*Књижевнику*" изађе почетак моје расправе о правним обичајима код Словена, обрати се к мени неколицина родољуба, па и не управ правника, с молбом да бих им послао какав напутак за описивање тога још живога врела за хисторију народнога права, јер да би и сами жељели поштогод, сваки у својој околици, описати и послати ми. Ја се не оглуших него им послах одмах напутак, али само за неке дијеле јуридичке науке, а они се необлијенише, него ми скоро сваки већ по неколико и посла од тога, што је забиљежио. Други ме пак познанци наговараху да саставим опширнији напутак, у коме би била питања из сваке правне струке, те да га дадем штампом обнародовати, увјеравајући ме, да ће се и још много домољуба наћи (особито код свећенства, које најбоље народни живот позна) који би ми радо на неколико, а неки можебит и на већину питања одговорили. Ја обрекох да ћу драговољно и то учинити, и ево ме да то своје обећање испуним.

Будућ да је важност ствари потпуно призната, неостаје ми друго, него молити најтоплије свакога, кому је збиља стало до напретка народне књиге, па су му познати народни обичаји, да се (обзиром на опаске, које ћу мало ниже придодати) не облијени одговорити на неколика од слиједећих питања.

1. Приватно право (jus privatum).

1. Обител (jus famil.).

a. *Обител шира (= задруга) у опће.*

1. Јели у вашему мјесту или околици обичније, да људи живу у обитељи састављеној из више ужијех фамилија (т. ј. више браће или другијех сродника са својим женама и дјецом), или напротив да сваки ожењен човјек напосе живе и сам својом економиом управља?
2. Зове ли се та шира фамилија *задруга* а ужа *инокоштина*, или се само говори у опће за кућу која има много чељади да је *инокосна*, без обзира на то да ли су то све дјеца, још жива оца или не? Имали уз та имена или мјесто њих, и другијех имена у вашој околици?
3. Колико је обично главâ у задрузи, и колико их од прилике у највећој задрузи бива?
4. Има ли тако великијех задруга, да би цијело село или општину сачињавале, и како се називљу та села: да ли презименом задруге како ли?
5. Каква су обична имена (презимена) појединијех задруга и колико фамилијâ једнога истога презимена има у селу?

6. Јесу ли сви задругари своји по крви или не, и у коме размјеру и одношају стоје те двије врсте једна према другој?
7. Догоди ли се кадгод, да сасвим туђи људи међу се саставе задругу?
8. Што је постојани иметак цијеле задруге: да ли су међу непокретнинама само ливаде, њиве, виногради, пашњаци, шуме и т. д. или и куће и млини и т. д., и како се зове тај иметак да ли *стежер, корјенина*, како ли?
9. Мисле ли задругари да је тај стежер њихова неограничена својина, па да га могу продати и њиме расположити како и љетином и другијем плодовима — или држе да им тај стежер треба неокрњен сачувати, и предати насљедницима у задрузи, како га и њима предаше њихови старији?
10. Које покретне ствари припадају к стежеру, да ли ратарске справе, оруђе, покућство, стока, уљаник или челињак и т. д., а које к стварима продавним: да ли само земаљски и животински плодови или и још што; и како се називље та врста продавних ствари?
11. У којим се случајевима ипак може продати нешто што к стежеру припада, ко ваља да на то приволи и како то бива?
12. Ваља ли да је домаћин ожењен, или може и неожењени бити домаћином, да ли само старији човјек, или може бити и млађи?
13. Може ли женска бити домаћином (главом куће), и у којим случајевима то бива?
14. Избирају ли чланови домаћина, или се та част насљедује каквијем редом, или је пак који задругар мало по мало и сам присвоји?
15. На која се својства највише гледа при избирању домаћина?
16. Која права и дужности има домаћин према члановима задруге и према задружном иметку?
17. Може ли домаћин казнити радшта каква задругара, или бива какав укупни кућни суд за тај посао и како то бива?
18. У коме је одношају домаћин према општини, државнијем областима и цркви?
19. Може ли домаћин продати или купити штогод без допуштења задругара?
20. Може ли домаћин бити лишен те части: ко то може учинити, како, и за које узроке то обично бива?
21. Кад је домаћин сметнут или је умръо, бирају ли одмах другога, или за неко вријеме управља задругом какав други задругар и који?
22. Бива ли домаћицом домаћинова жена, или може бити и која друга, и што је обичније?
23. Може ли бити домаћицом дјевојка или удовица, или треба да је удата жена?
24. Има ли која разлика међу избирањем домаћице и избирањем домаћина?
25. Што су права и дужности домаћице?
26. У којему је одношају домаћица према домаћину, у којем ли према мушкијем члановима задруге?
27. Што су права и дужности задругара?
28. На које се раздјеле задругари дијеле што се година живота тиче?
29. Којијех година почну уживати потпуно своја задругарска права?
30. Од колико година почну имати гласа у савјетовању домаћему, и имају ли женске ту приступа и гласа?
31. Бива ли савјетовање о некој ствари кад су сви на окупу, како ли?
32. Одлучује ли се на том савјету већином гласова, или једногласјем, или по вишем или мањем упливу онога, који неко мнијење заступа, или како иначе?
33. Који предмети припадају општему вијећању задругарâ, а којијем располаже својевољно домаћин или домаћица?
34. Могу ли задругари имати и своју особину (peculium)?
35. Има ли у тој особини и непокретнинâ, или су саме покретне ствари и обично које?

36. Иду ли задругари изван куће на добит, и којим редом?
37. Онај који отиде на добит, даје ли какву накнаду за домаћу радњу, ако подуље изван куће остане?
38. Шаље ли задруга каква младога задругара на какву науку, како: на изучење богословије, наутике и т. д., и плаћа ли из задружне ризнице трошкове, одкле ли?
39. Ако задругар остане неколико година изван куће, губи ли или умањује ли своје право на задружни иметак, и може ли се кад му је воља повратити у задругу?
40. Којијем се редом жене задругари и што је у тому реду особита?
41. За случај гладне године или какве друге потребе, јели дужан имућни задругар дати задрузи своју особину, и ако јест, у којој мјери то бива и под којијем увјетима?
42. Који су знаци поштовања и послуха млађега задругара према старијему: да ли само називање *стриче, тетка* и т. д., или и други који?
43. Трошак за одјећу и обућу дава ли задруга за свеколиге чланове, или давају нешто и појединци или њихови родитељи, и у којој мјери?
44. Која су права и дужности женскијех у опће?
45. Имају ли жене какве ствари, којим могу располагати по вољи и непитајући мушке, како н. п. продавати за себе кокоши, јаја, млијеко, поврће, ланено сјеме и. т. д.?
46. Држи ли таке ствари свака за себе, или их буде по неколико у заједници, како ли?
47. Даје ли се женама удатијем и дјевојкам каков дијелак од љетине да ш њиме по вољи располажу?
48. Одјећу и обућу купује ли им задруга, или је саме спремају и набављају и како то бива?
49. Имају ли оне још осим тога и свој посебни peculium?
50. На добит може ли свака женска, или је то допуштено само дјевојкама и удовицама, и којим редом то бива?
51. Што је обично женска радња?
52. Како дијеле међу се посао швења и поправљања одјеће?
53. Која особита права и дужности имају дјевојке у задрузи, и у чему се ношњом разликују од удатијех жена?
54. У чему састоји обично дјевојачка особина?
55. Којим се редом удају?
56. Осим онога, што им родитељи дају у прћију, што им још задруга даје?
57. Што су особита права и дужности жена удатих?
58. Обављају ли оне исте послове које и дјевојке, које ли?
59. Остају ли удовице обично у мужевљој кући, или се враћају у родну задругу, и што су тому посљедице обзиром на иметак?
60. Зависи ли то од тога, је ли се зародила или не, од чеса ли?
61. Када се удовица преудаје, даје ли задруга првога мужа удадбене трошкове или какво рухо, ко ли?
62. Догађа ли се често да се удовице преудају у исту задругу?
63. Како се зову мушки послужници а како женски: зову ли их слугама како ли?
64. У какову одношају стоје они према домаћину и према задругарима?
65. Колику од прилике плату имају на годину, и у које се доба године обично узимљу а у које се отпуштају?

в. *Обитељ ужа.*

66. Којијех се година вјерају и жене; догоди ли се кадгод да родитељи још нејаку дјецу заруче? Што су посљедице тому?
67. Колико времена обично прође међу вјеридбом а женидбом?
68. Кад и колико буде обично вјеридбених састанака и како се поједини састанци зову?
69. Буде ли символичкијех обреда на тијем састанцима и какови су?

70. Ко иде на те састанке?
71. Када се држи да је вјера склопљена?
72. Што бивају обично узроци да се вјера разметне?
73. Што мисли народ о својевољном разметању вјере? Мора ли онај, који без узрока отступи, дати какву накнаду другој остављеној страни, или штогод претрпљети?
74. Догоди ли се често, да ко вјереницу осрамоти па је остави, и кад су посљедице очигледне, што мисли варод о томе?
75. Догоди ли се кадгод да се неко хотимице или нехотице ожени или уда, а да прва женидба није раздријешена?
76. Кад би се то догодило bona fide, држи ли парод да је прва женидба правија и тврђа него друга?
77. Налази ли се у вас конкубинат: што су му узроци, што народ о истому мисли и како га називље?
78. Бива ли у вас отмица дјевојака, што јој даје повода и што народ о њој мисли?
79. Је ли по народном мишљењу потребно родитељско допуштење за женидбу и удадбу; и ако родитељи живи нијесу, ко тад допушта?
80. Нађе лу се родитељâ, да би нагонили своју дјецу, да узму или пођу за кога, ко им није по вољи, и куди ли народ таке родитеље?
81. Бива ли у задругама каков кућни договор, кад имају обећати дјевојку или момка женити, и има ли ту шта особита?
82. Бива ли женидба међу сљедбеницима различног закона, или различне народности, и што мисли народ о таковим женидбама?
83. Запрјеке сродства колике су врсте?
84. До кога степена држи народ до се је грешно узимати?
85. Убраја ли народ у духовно сродство само кумовство, или и који други одношај како н. п. побратимство, дјеверство и т. д.?
86. Може ли адоптано дијете у женидбу ступити са рођеном дјецом поочима и другим његовим сродницима?
87. Људи из добре куће траже ли обично, да се жене опет из сличне куће или не?Ваља ли то и за женске?
88. Жене ли се људи обично из свога села или и из другога: само из своје или и из туђе околице?
89. Како и што се уговара о прћији, и зове ли се то тако у вашој околици, или напросто *рухо,* како ли?
90. Што носи обично невјеста у прћију, и преносе ли прћију пред свадбом или по свадби у младожење дома или уједно са невјестом?
91. Даје ли се непокретнина у прћију?
92. Плаћа ли зет штогод оцу или рођацима невјестиним или невјести?
93. Какви су главни обреди при женидби, т. ј. у очи свадбе, на свадби, у невјесте дома, на путу пут цркве, у цркви (осим црквенога обреда), при уласку у кућу младожењину, у кући, у ложници и сјутри дан у јутро?
94. Којим обредом држи народ, да је женидба свршена?
95. Обрћу ли се младијенци око каква дрвета, стола и т. д., за знак, да је женидба већ готова?
96. Дава ли народ много важности дјевичанству невјестину, и тражи ли какав доказ тому?
97. Које су посљедице, ако невјеста није до женидбе сачувала своју чистоћу?
98. Која су права и дужности мужа према жени, а која жене према мужу?
99. У чему се изјављује подложност жене према мужу?
100. На које домаће послове има више уплива муж а на које жена?
101. Има ли послова, који само једној или другој страни припадају?

102. Има ли домазет исту власт врху жене како и други муж, или му је жена нешто мање подложна?
103. Придржује ли домазет своје презиме, или прими кућно име своје жене, одмах пошто је на улаж отишао, и по чијем се имену дјеца из те женидбе називљу?
104. Имање мужа и жене држи ли народ да је заједничко, или припада самому мужу, или свак своје придржи?
105. Чија је стечевина што се у женидби добије?
106. Кому припада рухо и прћија женина?
107. Има ли ствари у женидбеној заједници, којим жена и непитајући мужа може расположити?
108. У какову је одношају муж домазет према жениниjем добрима?
109. Мисли ли народ да је за живота обојих супруга женидба нераздрјешива, и ако је то могуће, за које се узроке може раздријешити?
110. По раздрјешењу женидбе што бива с прћијом, што ли с нејаком дјецом?
111. Ако дјеце није, кому остаје прћија по смрти жениној?
112. Заповиједа ли отац више мушком, а мати женском дјецом, отац одраслом, а мати нејачицом?
113. Мисли ли народ, да отац може са сином што му воља?
114. Остају ли дјеца вазда под очином власти, или само док дођу до некијех година?
115. Кад држе људи да је дијете прешло у број младића или дјевојака, и бива ли то означено чим: н. п. промјеном одјећe, стрижењем коса или каквим другим обредом?
116. Кад се је син оженио, ако је још малољетан, остаје ли под очином власти: и ако он остаје, остају ли и његова дјеца и жена?
117. Врху удате кћери имају ли више родитељи њезини какову власт?
118 Могу ли дјеца имати своји особину одијељену од очине и у чему обично састоји?
119. Држи ли народ да су дјеца дужна хранити и сахранити своје родитеље у старости?
120. Случи ли се у вас често посиновљење (adoptio), и што му даје обично повода?
121. Ко треба још да приволи на посињење осим роднога оца?
122. Посињују ли само мушки, или могу и женске, и узимљу ли се за своју дјецу више мушкарци или дјевојке?
123. Има ли каков симболични обред при посиновљењу?
124. Која права стјече и дужности на се узимље посинак и поочим?
125. Промјењује ли посињеник своје дотадање име?
126. Промјењују ли се тијем одношаји међу посињеником и његовим правијем родитељима и у којој мјери?
127. Која је обично разлика међу годинама адоптивног оца и адоптивног дјетета?
128. Догоди ли се кадгод, да неко посини човјека с дјецом (adrogatio), и који одношаји тиме настају за све те особе?
129. Какви правни одношаји из тога постају, кад когод какво сиромашко дијете узме и одхрани — и догађа ли се то често, и којом пригодом?
130. Која права и дужности имају незаконита дјеца према својим родитељима?
131. Чије име обично носе незаконита дјеца?

c. *Диоба задруге и насљедство.*

132. Је ли је народ у вашој околици више склон да живе у задрузи, или да се дијели мисли ли да је дјелидба некаква несрећа?
133. Који су обични узроци за које се задруга дијели?
134. Кад је једном до диобе дошло, догодили се кадгод, да се за тим опет предомисле, помире, па и опет у здрузи остану?
135. Има ли сваки задругар право тражити да га одијеле?
136. Има ли задруга право, давши једноме члану дио, који га иде, искључити га из задруге?

137. А има ли право, ради какваа злочина, и недавши му никакова дијела истјерати га из задруге?
138. Кад се подијеле остаје ли обично свак за себе, или њих по више заједно?
139. По коме се начелу дијеле: бива ли само толико једнаких дијела колико је кољена (in stipites), или је толико дијела колико је одраслијех мушкијех глава (in capita)?
140. Ако је ово пошљедње, даде ли се штогод више ономе, који има много дјеце?
141. Примају ли женске каков дио при дјелидби, и с ким остају оне које немају жива ни оца ни брата?
142. Када се браћа дијеле још за живота родитељâ, код кога ови остају и какав се дио њима даје?
143. Придржава ли при дјелидби свак уз дио и потпуни свој peculium?
144. Како дијеле љетину која је још на пољу, а како ону што је већ сакупљена?
145. Чине ли дјелидбу сами задругари међу се, или позову за то туђе људе?
146. Ко бивају обично ти *добри људи*, ко их плаћа и како?
147. Кад су све на једнаке дијеле раздијелили, мећу ли на срећу што ће коме запасти и како то бива?
148. Они који куће неимају, помагају ли им је досадањи задругари градити?
149. Кому припада peculium по смрти задругара?
150. Својом особином може ли задругар опоруком расположити по вољи, а особито може ли, ако има дјецу и жену?
151. Може ли син који је домазетом постао, и тако из родне задруге изашао и удата кћи искати дио очине особине, ако је дома још друге дјеце?
152. А да нема дома више дјеце, насљедују ли ту особину дјеца, која су већ иступила из задруге, или остаје у задрузи, у којој је покојни задругар живио и умръо?
153. Какав је ред насљедства у инокоштини?
154. Што бива обично кад је фамилија спала на саму кћер?
155. Кому припадају добра задруге која се истражи, те више никога жива нема?
156. Чине ли људи често опоруке?
157. Бивају ли опоруке писмено или усмено; колико има свједока и ко су обично?
158. Бивају ли присутни при томе и насљедници или не, и бива ли још штогод особита?
159. Остављају ли штогод за душу и за друге побожне сврхе, и које су најобичније?
160. Што насљедује жена за мужем и муж за женом?
161. У предјелима, гдје задруге ради неплодности или другијех узрока бити неможе, је ли обичан мајорат или минорат, т. ј. ко остаје у очиној кући и на земљи, да ли најстарији син или најмлађи?
162. Каква се накнада даје сину који изађе из куће?
163. Ко се стара сиротама и њиховим имањем у задрузи, ко ли у инокоштини?
164. Која се награда даје ономе, који управља имањем сирочета и за његову се особу брине?
165. Под чијим надгледањем то бива, и кому предаје скрбник (тутор) рачуне своје управе?
166. Кад сироче нема никакова иметка, ко се тад њиме стара?
167. Настоји ли опћина таке сироте опскрбити, и како то бива?
168. У којој години почну уживати сироте потпуно своја права?
169. Како народ раздјељује у опће својту?
170. Својту по крви раздјељује ли на својту по мушкој лози (agnati) и по женској (cognati), или не?
171. Има ли народ још какових категорија у које својту раздјељује, и именâ за то раздијељење н. п. у својту по *крви*, *по млијеку*, *по дебелој и танкој крви*, *по пријатељству*, *по тазбини и т. д.*?
172. Знаде ли народ за какве степене сродности и како их броји?
173. Која су имена за поједине чланове својте (стриц, братић, пасторак, и т. д.) и које име латинско или талијанско или њемачко свакоме одговара?

174. Је ли побратимство и посестримство у обичају, и има ли га од више врста?
175. Колико врста кумства позна народ?
176. Који одношаји настају из побратимства и кумства?
177. Који су одношаји међу сусједима: имају ли они међу се каква права и дужности?
178. Цвјета ли у вас још гостопримство, и има ли каквијех правила и обичаја за примање гостâ?

2. *Ствари* (jus rerum).

179. За које је правне случаје у народу од неке практичне вриједности, раздјељење ствари у покретне и непокретне?
180. Кад се купи или прода нека главна ствар, што се држи да је узгредно, н. п. с кућом иду ли пећи, с коњем узда и т. д.?
181. На које се начине стјече својина покретнијех и непокретнијех ствари?
182. Догоди ли се кадгод присвојење (occupatio) поља, лугова, дубрава и т. д. и како то обично бива, и што бивају правне посљедице тому?
183. Какав појам имају људи о закопану благу?
184. Може ли свак и на туђој земљи тражити благо?
185. Ко је благо нашао бива ли са свијем његово, или га дијели с ким?
186. Ко нађе изгубљену ствар, коми је предаје?
187. Ако их је више у исто доба нашло једну ствар, дијеле ли је, или дијеле ли нањежбу, и по коме правилу и мјерилу?
188. Ко нађе на својој земљи туђу овцу, голуба, рој пчела и т. д., што тим ради?
189. Кад ко на туђој земљи без зле намјере нешто сагради, посије или усади, или из туђе робе учини какву нову ствар, коме припада зграда, усјев, сâд или пречињена ствар?
190. Кад каква ствар, па била нечија или ничија, туђој ствари прирасте (accessio), н. п. ријечина наплије мало по мало једноме комаду земље на обали, још један комадић (alluvio), или га једноме комаду отргне (avulsio) а другоме приложи, бива ли то сад својина господара онога комада, коме је пристао?
191. Кад у великој ријеци израсте нов оток (insula in flumine nata), и кад пресахне ријечина (alveus derelictus) кому припада тај нови простор?
192. Кад продавац купцу предаје какву покретну или непокретну ствар, бива ли ту каквих симбола или обреда?
193. Кад неко, баш и некупивши или другим правним начином од икога прибавивши неку (покретну или непокретну) ствар, непрекидно је за неколико година посједује (usucapio), држи ли народ, да сад та ствар сасвим тому посједнику и припада како својина?
194. Кад својина добивене ствари припада фамилији, а кад појединцу?
195. Која су правила заједничке својине?
196. Дрвета, којим је хрек управ на граници двију земаља, јесу ли заједничка својина обојих сусједа, како ли?
197. Какву разлику чини народ међу посједовањем (possessio) и својином (dominium)?
198. Какве су обично границе међу земљама различнијех господара, и како се зову различне врсте граница (н. п. међа, камен и т. д.)?
199. Држи ли народ, да је срамота или грехота или злочин премјестити границе злом намјером?
200. Гране дрвета, које се више туђе земље превјесе, је ли их дужан сусјед трпљети, под којим увјетима, и ко ш њих воће бере?
201. Има ли сељак право пријећи преко земље сусједове (serv. itineris) ако не може друкчије доћи до своје земље, и која су правила о томе?
202. Има ли међу сељацима одношаја, по коме један има право пасти своју животи-

њу на земљи другога (serv. pascuae), или напајати своју животињу на туђој води или потоку (servitus pecoris ad aquam adpulsus)?

203. Догоди ли се кадгод, да један другоме допусти наслонити зграду на своју, и која се правила при томе држе?

204. Има ли каквих сличних одношаја, по којим би један имао право служити се за неко вријеме туђим коњем, волом и т. д., и која су за то правила?

205. Има ли у вас још која врста приватног или јавног служења (servitus)?

206. Како се обично утемељује право служења (servitus) и којом згодом?

207. Која се права и дужности рађају из залога покретних ствари?

3. *Облигације.*

208. Које су формуле и симболи обични при закључењу уговора у опће?

209. Мисли ли народ, да је гријех или срамота не одржати задату ријеч и не испунити обећање?

210. Које опредјељење има капара: ко је прима, а ко је дава, и колика обичио бива?

211. Држи ли народ, да је могуће разбити уговор ради пријеваре, ради тога што једна страна није била при бистром разуму или малољетна, ради превелике или пренизоке цијене и т. д.?

212. Колико бива свједока при закључењу уговора и какви бивају ти свједоци?

213. Што је посљедица јамчења за јамца, и за двије стране. које уговор закључише?

214. Какви су обичаји и форме при закључењу поједминијех врста уговора: како: при продаји и куповини (emptio venditio), зајму (mutuum), посуди (commodatum), остави (depositum) и т. д.?

215. Која права и дужности извиру странкама из поменутијех и сличнијех уговора?

216. Кад се држи да је куповни уговор заглављен (perfectio contractus)?

217. При продаји непокретних ствари (кућâ, баштинâ) имају ли својта и сусједи право пријекупа (jus protimiseos), под којим увјетима и којим редом?

218. Плаћајући купац уговорену цијену прибацује ли који новац продавцу ради среће?

219. При куповању животиње, има ли каквијех особитијех увјета, као н. п. да продавац јамчи за какве сакривене мане продате животиње, и кад те мане послије на видјело дођу, што тад бива?

220. Збива ли се често замјена њива, коња и т. д., и има ли при томе каквијех особитијех обреда, предрасуда и увјета?

221. Какви бивају обично увјети плаћања дугова, да ли то бива у новцу или у каквим стварима, да ли на рокове или у један пут?

222. Који је рок обичан за плаћање, је ли Илин дан и т. д.?

223. Колика је камата обична, је ли ова у новцу или у чему другому?

224. Под којијем увјетима заимавају сељаци један другоме жита за усјев, и друге ствари, које се опет *у сличним* стварима враћају (res fungibiles)?

225. Има ли што особита при уговору, којим један другоме даје кућу под кирију, земљу под закуп и т. д., и које су врсте тога посла најобичније?

226. При погодби особне радње надничара, мајстора и т. д. (locatio conductio operarum), који су обични увјети и које значење има капара?

227. Како се плаћају тежачке радње?

228. Какви су обичаји и увјети при посуђењу или најмљењу животиње за радњу или оплођење?

229. Помагају ли тежаци један другому какву радњу и под којим увјетима?

230. Има ли у вас *моба*, *тлака*, *помоћ* или штогод тому слична: кад и како то бива?

231. Скупљају ли се момци и дјевојке на какве састанке, гдје свак за себе ради (н. п. *прело* и т. д.) и што има ту особита?

232. Какви су уговори и увјети при товарењу еспана на кола, на броде и т. д. и каквим јамством обезбјеђује превозилац трговца?
233. Има ли у вас каква спрега, гдје неколико сељачких кућа одреде неколико волова, коња, кола и т. д., да се узајамно њима служе, и какви ту одношаји бивају?
234. Је ли обично у вас, да један другому предаде неколико глава животиње, да их други храни и умнажа. Какви одношаји из тога извиру и како се корист дијели?
235. Који су одношаји и увјети обични међу рибарима, који у друштву рибају?
236. Иду ли у вас људи у друштву на какву добит, и под којим увјетима то обично бива?
237. Има ли у вас цехова, чим се баве, како су устројени и која су права и дужности чланова.
238. При даривању непокретнина, имали каквих особитих симбола и обреда?
239. Догоди ли се кадгод, да се дарована ствар опет натраг узме, и ради којих се узрока може то учинити?

II. Јавно право (jus publicum).

А. унутрашње државно (jus publ. internum).

1. *Држава и опћина.*

240. Што мисли народ о форми државној и о државној власти, и покорава ли се радо њезиним наредбама?
241. Подноси ли радије државне терете или опћинске:
242. Који је одношај међу фамилијама и опћином, а који међу фамилијама и њезинијем властима.
243. У кому одношају стоји опћина према државнијем властима?
244. У коме је одношају опћина са црквом и с црковњацима?
245. Како је устројена опћина и како је уређена њезина управа?
246. Које особе управљају опћином, колико их је, како се зову и ко је најстарији међу њима?
247. Како се избирају опћинске старјешине, и ко има активно и пасивно право избора?
248. При избору гледају ли избирачи више на иметак, или више на особну знаност и способност, или на године?
249. Што је круг дјеловања опћинске власти?
250. Што је обично опћински иметак?
251. Има ли опћина својих пашњака, шума и т. д. и како се употребљују?
252. Како се извршују наредбе опћинске власти, а особито казнене, и ко их извршује?
253. Како се сазивљу опћинске скупштине и ко то право има?
254. Каков је устрој тијех скупштина, и ко им је предсједник?
255. Кад бивају ти зборови, и гдје?
256. Има ли која разлика међу скупштинама, обзиром на мјесто, вријеме, злочин, или особност људи, који имају бити суђени, или ствари о којима се има вијећати?
257. Јесу ли скупштине вазда јавне или не?
258. Дијеле ли се скупштинари или вијећници на оне, који имају право гласа, и на друге који га немају?
259. Какав је у опће, modus procedendi на зборовима и скупштинама, броје ли се гласови, и којим редом то бива?
260. Ко може на скупштине долазити? Могу ли женске у опће, могу ли барем оне које управљају инокосном фамилијом?
261. Могу ли и туђи људи бити примљени као чланови опћине, и како то бива?
262. А могу ли се рођени опћинари лишити права, које им припада као опћинарима, рад шта и како се то догађа?
263. Има ли у вас корпорација као што су *братовштине*, *браћа* и т. д., што им је главна сврха, како су устројене, која су права и дужности њиховијех чланова, какви су им састанци и. т. д.?

2. *Грађански и казнени поступак* (proces. civil. et poen).

264. Која ји особита разлика суђења у стварима казненим и грађанским?
265. Ко је обично судац или судци, ко их бира или сазивље?
266. Је ли обично, да се неке парнице стављају на *добре људе* да их ријеше; ко их бира, колико и како то бива?
267. Може ли отац за сина на суд доћи, муж за жену, старији рођак за млађега и т. д.?
268. Могу ли женске саме долазити пред суд како тужитељке или оптуженице, или треба да их неко заступа и заштићује и проти њиховој вољи?
269. Имају ли странке или окривљеници своје одвјетнике?
270. Може ли суд једне опћине судити кривца који припада другој опћини, или за злочин, који је изван граница своје опћине учињен?
271. Ко и како доноси тужбу пред суд, и ко доводи окривљеника?
272. Који предмети грађански и казнени припадају опћинскому суду?
273. Има ли која страна у поступку, која писмено бива?
274. Како се доказивање при суду овршује, и које су врсте доказа обичне?
275. Какви имају бити свједоци да би им вјеровано било, и колико их треба?
276. Нагоне ли или пуштају ли сина да проти оцу или за оца свједочи, отац за сина, брат за брата и т. д.?
277. Има ли људи, којим се никако не допушта да могу свједочити?
278. При заклетви свједокâ или странака мора ли бити крст, иконе, свијеће и т. д. и како се употребљују?
279. Има ли више врста заклетве?
280. Је ли у обичају каква чудотворна врста доказа, као н. п. мазија, врела вода, заклињање убијена човјека и т. д.?
281. Је ли обично тражити какву украдену ствар или сакривену особу по кућама, на којим је сумња, ко то извршује и како?
282. Када се кривац не нађе, је ли обично да за неке штете и злочине цијела опћина или околица одговара (fidejussio communis)?
283. Суде ли судци по своме субјективном увјерењу, или им ваља судити и проти свога увјерења, ако су се неки увјети формално испунили: н. п.; судац је освједочен у својој свијести, да је окривљеник украо ствар за коју је оптужен, али нити овај хоће да каже сам да је украо, нити има довољнијех свједока: може ли га ипак осудити да је крив?
284. Којим начином и редом бива вијећање о ријешењу?
285. Има ли каква формула, којом се ријешење објављује?
286. Сврши ли се кадгод судбена расправа са non liquet и што тад бива?
287. Могу ли се странке или осуђеник позвати на другу власт проти првоме ријешењу? Ко је та власт и како се то чини?
288. Како се извршује осуда, и ко је извршује?
289. Каква ексекуција бива проти дужницима?
290. Употребљује ли народ каква средства, да би унапријед запријечио неке злочине и преступљења?
291. Каквим се казнама обично казне кривци у опће, а каквијем за неке особите злочине и преступљења?
292. Које казни држи народ као теже или срамотније, да ли затвор, да ли батине, шта ли?
293. Какав појам има народ о части и срамоти, и да ли више воли строжу казну, него срамоту?
294. Има ли злочинâ за које је обична освета: који су, како бива, и ко освету извршује?
295. Како се умирује распра, која под освету потпада?

296. Догоди ли се кадгод, да кога на смрт осуде, како се и којим се средством извршује (вјешалима, пушком, камењем и т. д.)?
297. Је ли обична осуда на прогнанство из земље, и што се догоди с иметком осуђеника, што ли с његовом фамилијом?
298. Какво је народно мнијење према онијем, који ради недостатка довољнога доказа избјегоше казни, и што су посљедице тому?

3. *Казнено право* (jus poenale).

299. Да би се неко казнити могао ради свога зла дјела, треба ли да дјело буде учињено злом намјером; н. п. А. је нехотице убио Б. заслужује ли он по народном мишљењу исту казну, како да га је и хотимице убио, шта ли?
300. Какву разлику чини народ међу злочином и гријехом, међу злочином и преступљењем.
301. Које опачине од прилике убраја у прву, које у другу, а које у трећу категорију?
302. Који су злочини и преступљења најобичнија у вашем мјесту или околици, и који су узроци тому?
303. Који су злочини и преступљења тежи у очима народа, него ли у државнијем законима, а који су напротив лакши?
304. Које околности чине неке злочине тежијем, да ли н. п. при крађи разломљење вратâ, крађа обноћ, у вријеме пожара и т. д.?
305. Како су кажњени они, који помагају извршење некаква злочина, како ли они, који скривају украдену ствар, злочинца или бјегунца?
306. Коју разлику чине људи међу покушајем и извршењем некога злочина?
307. Држи ли народ, да вишу казну заслужује убојица праведна и опће поштована човјека, него човјека који није био држан у опће за поштена; да је тежи злочин окрасти или опалити поштена човјека, него мање поштена; да је тежи гријех то учинити сиромаху него ли богату?
308 Је ли дјечије убојство често, како се догађа и рад шта?
309. Догађа ли се самоубојство, што су му узроци, и што народ о томе мисли?
310. Отјеривање плода утробног, држи ли народ за гријех или за злочин?
311. Како то обично чине, и има ли ко да би му то као занат био?
312. Је ли у очима народа, тежа крађа или грабша?
313. Има ли у вашој околици хајдука; што су хајдуштву узроци, и што народ о њима мисли?
314. Како су устројене хајдучке чете, која права и дужности има њихов вођа према појединцима, како дијеле плијен, на кога обично ударају, какви су им састанци и т. д.?
315. Како народ гледа на човјека који је негда био хајдуком?
316. Мисли ли народ да је већи злочин украсти или уграбити мушкарцу или женскињи, а међу овијем да је н. п. тежи гријех украсти удовици него дјевојци, теже дјевојци него мужатој жени?
317. Држе ли људи, да је обзиром на саму ствар, виши гријех украсти неку опредијељену ствар, него ли какву другу исте или можебит више вриједности? У неким крајевима н. п. држи се да је виши гријех украсти и најмршавију овцу него најдебљу козу и т. д.
318. Има ли при крађи осим величине у штети учињеној, и другијех околности који је чине лакшом или тежом обзиром на то: ко је украо, кому је украо и т. д.?
319. Догађа ли се често домаћа крађа: има ли какво особито име и што мисли народ о њој?
320. Кад ко са туђега дрвета убере воћа да изједе, држи ли народ да је то крађа, а особито кад то путник учини?

321. Како се плаћа накнада за крађу или убијење туђе животиње?
322. Да ли се за неке врсте живина мора више платити него ваљају, и зашто то?
323. Нападање на туђе непокретно имање како се казни?
324. Што се мисли о лову птица и звјеради у туђој или опћинској шуми, или рибању у туђој или опћинској ријеци или језеру?
325. Што мисли народ о рушењу и палидби туђијех или опћинскијех шума, и како се казне злочинци?
326. Догађа ли се та палидба и рушење често у вашој ололици, и што су јој узроци?
327. Има ли преступљења проти јавному здрављу, н. п. продаја губавога скота, нездрава меса и т. д. и како се казне?
328. Злочини и преступљења проти ћудоредности као н. п. силовање дјевојака и жена, pederestia, пријевара дјевојака, јавна блудност, јесу ли строго кажњени и како их по тешкоћи разређују?
329. Дјевојка, која се с ким заборавила, па постале очигледне посљедице тому, смије ли носити дјевојачко одијело? А како је њезине досадање другарице гледају и што у опће народ о њој мисли?
330. Што мисли народ о пјанству и скитању?
331. Је ли у очима народа какво преступљење криомчарење (kontrobanat).
332. Што мисле људи о кривој заклетви или о кривом свједочанству пред судом?
333. Што су у опће узроци, да тај или онај злочин или преступљење има превагу у вашој околици? Нема ли ту уплива положај околице, карактер становника, лако сакривање посљедица и т. д.?
334. Има ли злочина и преступљења којијем би узрок било сујевјерје народње, а напротив има ли какво сујевјерје, које препрјечује некакав злочин или преступљење?
335. Какви злочини имају особито шкодан уплив на моралност, обилност, изображење и т. д. у вашој околици?

В. Здворје или међународно право (jus publ. externum).

336. Какав обични појам има народ о туђој држави или народу: држи ли да је у мирно доба дужан с туђијем народом пријатељски поступати?
337. Разликује ли народе више по народности или по вјери, или по позитивним границама, и што су од прилике узроци тому?
338. Има ли какве пословице, анекдоте или поруге за људе, који припадају другоме народу, вјери или држави?
339. Како поштује имање и људе туђег народа, који преко његова земљишта прелазе?
340. Што мисли народ о обезбјеђењу туђијех поклисара и о њихову чашћењу?
341. У крајинама, које граниче с Турцима, је ли обично какво четовање, и чини ли народ какве разлике међу ратом и четовањем?
342. Што су обични узроци тому, и мисли ли народ, да за навјештење рата треба неки узрок или барем излика?
343. Држи ли нарочито објављење рата као потребно, и има ли том згодом каквијех обреда?
344. Како у рату поштује иметак неутралних народа?
345. Што ко заплијени, држи ли да је његово, или ваља да с ким дијели плијен?
346. Држи ли народ да је пристојно какво зло учинити непријатељскијем женама, које им у шаке пану?
347. Како се подноси са заробљеницима, задржи ли их код себе и пошто се мир уговорио, или их пушта?
348. Има ли што друго особита уз рат или четовање?

349. Како се погађа или уговара мир или примирје?

350. Је ли у обичају поручанство, кога или што давају у поручанство, и која су правила за то?

351. Ако особа која је дата и поручанство умре или утече, мора ли онај који је дао био, опет је другом особом надомјестити, како ли?

352. Како се проглашује мир, и има ли ту каквијех обреда?

Премда се овдје приличан број питања нагомилао, разумије се и по себи, да њима није изцрпена сваколика огромна јуридичка наука, него да би се из исте још могло стотинама другијех питања поставити — али бојећи се да бисмо тим досадили читаоцу, за сада се и тим задовољујемо. Ипак како и горе казах, ја не могу захтијевати, да ми сваки родољуб на свако питање ни од ових што су овђе одговор даде, јер би тиме много пожртвовања од појединца захтијевао, осим тога то није ни могуће, јер свиколици одношаји, које напоменух, у свакоме се предјелу и не налазе.

Ко би пак хтио и на свако питање одговорити, па било међу одговорима и посве негативних (т. ј. само примједба да у дотичном крају нема некога одношаја ни обичаја), тиме не само мене би на то већу захвалност обвезао, него би и народној нашој књизи у већој мјери користан био: ријечју што ко више уради тим боље. Али да би та радња у истину корисна била, морамо свакога радника замолити, да се обазре на сљедеће опаске:

a) Нека се најприје точно забиљежи мјесто и околица, за коју се одговара — тад, да ли обичај, о коме је ријеч, сиже у даље предјеле, (ако је могуће) с којим разликама, је ли обичај још у потпуној животној сили, или само животари па је близу изумрћу — ако је изумрьо, до колико је од прилике година тому назад још живио.

ђ) Нека се описују само факта, за које радник сам знаде, јер описалац јамчи за то својим именом (које молим да се разговијетно напише) и то што се год може точније, нимало немарећ за какво стилистичко кићење. За оно, што је од другога чуо причати, нека забиљежи да је чуо и управ како је чуо.

c) Ако за потврду некога обичаја има и конкретних примјера, или ако један обичај има изнимака, нека се наведу и једни и други: нека се само примјети, да су то примјери и изнимке.

d) Ми знамо, да на много мјеста има важнијех обичаја, за које ми и непостависмо никаквога питања, али ако се по другим питањима позна да овамо спадају, нека се не изоставе — особито пак, ако су слични или противни какову обичају, за који овдје има неко питање.

e) Од превелике су важности имена, којим народ називље неки одношај, посао, злочин, дјеловање, особу која нешто чини или се у некоме одношају налази (н. п.: продаја, посуда, зајам, спрега, сансарија, убојство, крађа: сочити, личити: рукодавалац, јамац и т. д.); зато препоручујем, да се највећом помњом и точности забиљеже, — па и ондје, гдје и нијесам на то нарочито у дотичном питању ни опоменуо. Ова имена могу нам, кад их се добар број сакупи, послужити међу осталим да прочистимо и попунимо мало по мало наше јуридичко званично називословље, које је и до данас још до зла бога сакато, премда којекако искрпарено. Такова имена и називи, који су прешли из туђега језика у наш, нека се под ни пошто не преводе ни поправљају, него нек се точно забиљеже у самој форми у коју их је народ мање више преиначио и дотјерао: то је важно, јер те туђе ријечи могу нам често разјаснити извор некоме обичају, или барем узрок његовој мањој или вишој преинаци.

f) Исто су тако важне и пословице и изреке, које народ има за множину одно-

шаја, нека се дакле ни то незаборави, што је точније и потпуније могуће, забиљежити.

g) На доста мјеста има одношаја које је народ ради околности морао припознати и попримити, али свеудиљ мисли, да то тако како јест није сасвим праведно; н. п. кад у некијем предјелима удата сестра тражи по писаному закону дио иметка од браће који у задрузи живу. У том случају нека се и одношај који је противан народној свијести опише, и нек се напомене како би по народноме мишљењу правије било.

ђ) Мислим да не треба ни напомињати: да описатељ има само гледати на обичај народни и на народно мишљење, описујући појединe одношаје, а никако се не обзирати на писане законе, јер су ови и онако свакому познати.

i) Ја сам се овдје ограничио само на питања, која се на право односе, али кад би когод саопћио нешто и о урбаријалним одношајима, од велике би користи било — многому бо су правном обичају управо урбаријални одношаји главни темељ. Такође гдје се налази и какова особита грана трговине, производа, промисла и обрта, било би добро кад би се описале.

Кому неби било сасвим разумљиво какво питање, нека се изволи на мене обратити, а ја ћу се пожурити, да му га чим разговјетније објасним.

j) Одговори могу бити писани у кому му драго језику, а бити ће штампани у зборнику за обичајно право, који ће одмах да се почне издавати, пошто се довољно материјала буде прикупило.

Ако се у нас до сада повјестник народнога права, није могао нимало помоћи народним правним обичајима, заисто ни југословенски jus scriptum није могао употријебити у својој потпуности, и окористити се њиме како би требало и како би желио, јер не само да још нијесу свиколици објелодањени путем штампе, да ли, и што је издато, нијесу свиколици издаваоци у томе послу једнако критички радили; а осим тога закони су или посебице штампани или којекуда по зборницима распршани. А сваки повјестник знаде од колике би користи било, кад би се сваколика статута и закони југословенских градова и опћина, па били они писани којим му драго језиком, у једно сабрали, па како цјеловити „corpus“ критичким начином издали. Али за то, наравно, треба што је више могуће рукописа на расположење имати, да би се могао за сваки закон најстарији или најпотпунији рукопис изабрати, а осталим га, гдје треба, попунити. Ја се већ од некога времена бавим сакупљањем таковых рукописа и вијести о њима, те молим овом приликом свеколике родољубе, који би некакав рукопис имали, или зањ обазнали, да би ми изволили приопћити увјете, под којим би ми се дотични рукопис могао посудити, продати, преписати или барем описати.

N. B. Писма којима се објашњења траже, нек се изволе слати на пишчеву адресу у царску дворску библиотеку у Беч.

